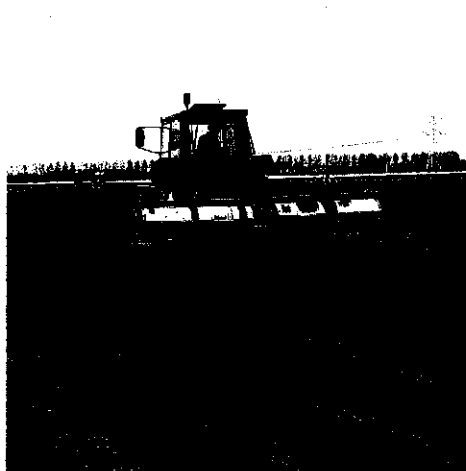
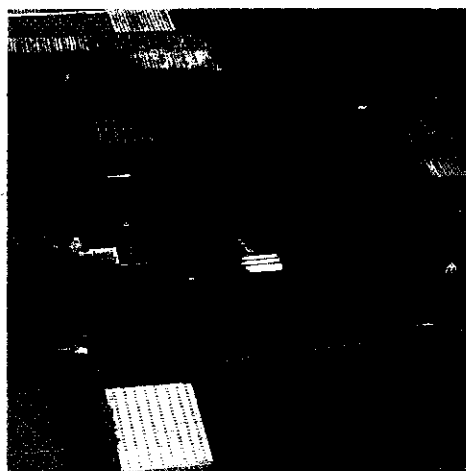
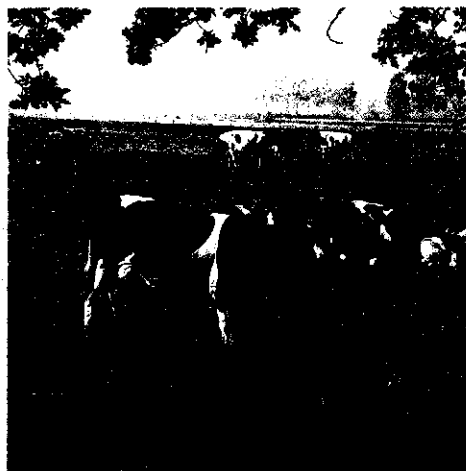

Financiering
van de
Nederlandse
land- en
tuinbouw.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	1
1. De land- en tuinbouw	1
• Structuur en omvang	1
• Economische betekenis	2
• Kenmerken	4
2. De kapitaalmarkt	4
3. Het vermogen	5
• Vermogensbehoefte	5
• Vermogensstructuur	6
• Eigen vermogen	7
• Vreemd vermogen	7
• Verpachtersvermogen	9
4. Ontwikkeling van de financiering	9
• Inkomensvorming	10
• Wijze van financiering	11
• Financieringsbehoefte	13
• Ondernemerscyclus	14
5. De overheid	16
• Invloed van de overheid	16
• Overheidsregelingen	17
6. De Rabobank	19
7. Vooruitzichten	21

Deze brochure van de Rabobank is in samenwerking met het Landbouw-Economisch Instituut uitgebracht.

Overname van de gegevens is toegestaan onder bronvermelding. Hoewel bij de uitgave de uiterste zorg is nagestreefd, kan Rabobank Nederland voor eventuele aanwezigheid van (druk)fouten en onvolledigheden geen aansprakelijkheid aanvaarden.

Voor inlichtingen
Rabobank Nederland
Financiering Agrarische Bedrijven
ir. P.J.G. van de Port
tel. 040-346551

Voorwoord.

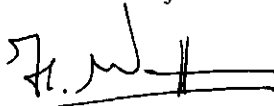
De eerste rapportage over de financiering van de Nederlandse landbouw dateert uit 1960. Sindsdien is deze publikatie regelmatig (1975, 1982 en 1987) herzien en geactualiseerd. Daarnaast werd een verkorte versie in het Engels uitgegeven, voor het laatst in 1990.

Voor U ligt de geactualiseerde versie die in de vorm van een brochure is uitgebracht. Deze uitgave beoogt de kennis van en het inzicht in de financiering van de Nederlandse land- en tuinbouw te vergroten. In de praktijk zal deze uitgave vooral gebruikt worden in het agrarisch onderwijs, de agrarische industrie en handel, door pleitbezorgers en overheden. Voor verdere detaillering wordt verwezen naar diverse andere LEI-DLO-publikaties en de agrarische Rabobank-brochures.

De "Financiering van de Nederlandse land- en tuinbouw" is een gezamenlijk produkt van het Landbouw-Economisch Instituut en Rabobank Nederland. De bijdrage van het LEI-DLO is verzorgd door drs. G.S. Venema, terwijl die van Rabobank Nederland geleverd is door ir. A.R. Sjauw-Koen-Fa van de Stafgroep Economisch Onderzoek.

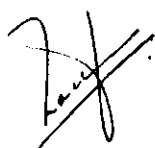
Utrecht, mei 1994

drs H.H.F. Wijffels

 Rabobank

Voorzitter van de Hoofddirectie van
Rabobank Nederland.

Prof. dr ir L.C. Zachariasse

lei-dlo

Directeur van het Landbouw-Economisch
Instituut (LEI-DLO).

1 De land- en tuinbouw.

STRUCTUUR EN OMVANG

De totale oppervlakte cultuurgrond in Nederland is bijna 2 mln. hectaren, waarvan 30% bouwland en ruim 54% grasland. De overige 16% van het cultuurareaal is tuinbouwgrond. Sinds 1970 is het cultuurareaal met ruim 7% afgenomen. Dit is gemiddeld 7.100 hectaren per jaar.

Het totaal aantal land- en tuinbouwbedrijven bedroeg in 1993 120.000 (zie tabel 1 op pag. 2). Op 80% van de bedrijven heeft de ondernemer zijn hoofdberoep in de land- en tuinbouw.

Het aantal land- en tuinbouwbedrijven in Nederland nam in de periode 1970-1993 met gemiddeld bijna 2% per jaar af. De laatste paar jaar was deze afname kleiner, namelijk circa 1,5% per jaar. Mede doordat een aanzienlijk deel van de grond van de wijkers door de blijvers werd overgenomen, is de gemiddelde bedrijfsomvang in de loop der jaren gegroeid. Zo is de gemiddelde bedrijfsoppervlakte van een agrarisch bedrijf in de afgelopen twintig jaar ruwweg verdubbeld tot circa 16,5 hectaren. De ontwikkeling van de omvang van de diverse takken in de land- en tuinbouw wordt weergegeven in tabel 2 op pag. 2. Naast schaalvergroting was in de afgelopen periode sprake van een sterke intensivering van de Nederlandse land- en tuinbouwbedrijven. Dit kan worden afgeleid uit de sterke stijging van de produktiewaarde (tabel 2 op pag. 2) en het aantal dieren per bedrijf (tabel 1 op pag. 2). Zo is in de afgelopen twintig jaar de produktiewaarde in de land- en tuinbouw verdriedvoudigd. Door de daling van het aantal bedrijven is de bruto-produktie per bedrijf zelfs bijna vervijfvoudigd in de overeenkomstige periode.

Het aandeel van de akkerbouw in de produktiewaarde is in de periode 1970-1992 gedaald van 13% naar circa 6%. De produktiewaarde van de veehouderij is absoluut sterk in betekenis toegenomen en bedroeg in 1992 f 21 mrd. Haar aandeel in de produktiewaarde van de land- en tuinbouw daalde in voornoemde periode echter van 66% naar 58%.

Areaal

Bedrijven

Structuur

Produktie waarde

STRUCTURELE ONTWIKKELING VAN DE NEDERLANDSE LAND- EN TUINBOUW

	1970	1975	1980	1985	1990	1991	1992	1993
Bedrijven (x 1.000)	185	163	145	136	125	123	121	120
Cultuurgrond (x 1.000 ha)	2.142	2.082	2.020	2.019	2.006	1.991	1.986	1.986
Hectare per bedrijf	12,0	12,8	13,9	14,9	16,1	16,2	16,4	16,6
Veestapel (in mln.):								
- rundvee	4,3	5,0	5,2	5,2	4,9	5,1	4,9	4,8
- varkens	5,5	7,3	10,1	12,3	13,9	13,2	14,2	15,0
- pluimvee	55,4	68,1	81,2	89,9	92,8	93,6	99,3	95,9
Melkkoeien per bedrijf	16	24	35	41	40	41	41	43
Fokzeugen per bedrijf	16	27	49	77	123	118	127	135
Vleesvarkens per bedrijf	75	120	200	250	290	300	315	308
Leghennen per bedrijf	*	1.300	4.800	7.300	9.700	10.100	10.300	10.800

* niet beschikbaar

Bron: CBS, LEI-DLO

Tabel 1

De tuinbouw heeft van alle sectoren de sterkste groei doorgemaakt. Hier is sprake van een ruime vervijfvoudiging van de produktiewaarde in voornoemde periode. Het aandeel van de tuinbouwsector is ruwweg verdubbeld tot circa 36%.

Opgemerkt dient te worden dat de periode voor 1984 zich kenmerkte door een sterke groei van de produktiecapaciteit. Zo is in de periode 1970-1983 de totale produktiecapaciteit van de land- en tuinbouw gegroeid met circa 25%, terwijl deze in de periode daarna maar met circa 4% is toegenomen.

Oorzaak van de geringe groei na 1983 is de invoering van de melkquotering, de braaklegging in de akkerbouw en de milieuwetgeving. Door de tragere produktiegroei is de toename van de produktie per bedrijf en per arbeidskracht in de landbouw ook geringer geworden.

De toegevoegde waarde van de Nederlandse land- en tuinbouw (het agrarisch inkomen) bedraagt ruwweg een derde deel van de totale produktiewaarde. Zij bedroeg in 1992 circa f 13,3 mrd., en wordt voor 1993 geraamd op circa f 11,5 mrd. bij een produktiewaarde van circa f 34 mrd..

ECONOMISCHE BETEKENIS

De bruto-produktiewaarde van de Nederlandse land- en tuinbouw bedraagt circa 8% van die in de Europese Unie (EU). Het aandeel van de Nederlandse

land- en tuinbouw in zowel de totale oppervlakte cultuurgrond als het aantal arbeidskrachten in de agrarische sector is daarentegen maar ruim 1,5%. Deze positie is mogelijk doordat de agrarische produktie in ons land ten opzichte van de andere lidstaten zeer intensief is.

Typerend voor ons land is ook de sterke verwevenheid van de land- en tuinbouw met de voedingsmiddelenindustrie en de handel. Ongeveer 60% van de Nederlandse akkerbouwprodukten gaat naar de industrie; voor melk en tuinbouwprodukten is dit zelfs meer dan 80%. Ruim de helft van de benodigde input van de land- en tuinbouwbedrijven komt van de voedingsmiddelenindustrie. De verwevenheid komt ook tot uiting in de ondernemingsvorm van de voedingsmiddelenindustrie en de groothandel met name de tuinbouwveilingen, waar coöperaties een groot aandeel in de bedrijvigheid hebben.

Agribusiness

Tabel 2

DE ONTWIKKELING VAN DE PRODUKTIEWAARD LAND- EN TUINBOUW (exclusief leveringen)

	1970	1975	1980	1985	1990
Totaal (in mrd. guldens)	11,9	18,5	25,8	34,5	35,8
waarvan:					
Akkerbouw	1,6	2,2	2,6	2,6	3,1
Rundveehouderij	4,6	7,5	10,0	12,8	11,5
Varkenshouderij	2,3	3,4	4,5	6,7	6,3
Pluimveehouderij	1,0	1,3	2,2	2,8	2,5
Tuinbouw	2,3	3,9	6,2	9,2	11,8
Overig	0,1	0,2	0,3	0,4	0,6

Inkomen

Omvang

Binnen de Nederlandse industriesector is de voedingsmiddelenindustrie één van de grootste en belangrijkste bedrijfstakken. Ze bestaat uit een groep van 20 tot 25 branches, die naast enige overeenkomsten ook grote verschillen vertonen. Dat betreft onder meer de graad van verwerking, de graad van mechanisatie en automatisering en de kostenstructuur.

Hiermee dient men rekening te houden bij het generaliseren van deze industrietak. Meer dan een kwart of wel f 77 mrd. van de omzet van de totale industrie wordt gerealiseerd door de voedingsmiddelenindustrie. Tabel 3 geeft de omzet van de voedingsmiddelenindustrie weer. Het aandeel in toegevoegde waarde van de totale industrie bedraagt ongeveer een vijfde. Zowel het aandeel in de werkgelegenheid als dat in de investeringen in vaste activa bedragen ruwweg een zesde van de totale industrie.

In 1992 bedroeg de uitvoer van agrarische producten en voedingsmiddelen ruim f 63 mrd., hetgeen een kwart is van de totale export van Nederland. Bij een invoer van f 37 mrd. beliep de nettobijdrage van de agrarische sector aan de totale handelsbalans zodoende f 26 mrd., terwijl het saldo van de totale handelsbalans van ons land slechts een kleine f 10 mrd. bedroeg. De Nederlandse agrarische sector is dus van vitaal belang voor de handelsbalans.

Hiertegenover is het aandeel van de land- en tuinbouw in het nationaal inkomen en in de werkgelegenheid beperkt. Was de door agrariërs geleverde bijdrage aan het nationaal inkomen vijftientig jaar geleden nog circa 10%, inmiddels is dit aandeel gedaald tot een kleine 4%. Het aandeel van personen werkzaam in de land- en tuinbouw (in procenten van de totale beroepsbevolking van Nederland) is in die periode ook gedaald van circa 10% tot 5%. De teruggang in het aantal arbeidskrachten is geringer dan die in het inkomen, waardoor geconcludeerd mag worden dat de laatste vijftientig jaar de ontwikkeling van de inkomens in de landbouw achtergebleven is bij die in andere bedrijfstakken.

De betekenis van de agrarische sector voor de Nederlandse economie is aanzienlijk groter, indien naast de primaire land-

OMZET VOEDINGSMIDDELENINDUSTRIE*

	1990	1991	1992
Totale omzet (in mrd gulden)	73,2	77,0	76,8
waarvan:			
Zuivel	14,7	15,5	15,4
Vlees	13,2	13,8	14,7
Veevoeder	8,9	9,0	9,1
Margarine, oliën en vetten	4,6	5,2	4,5
Groenten en fruit	2,7	3,0	3,1
Cacao- en suikerwerken	3,4	3,6	3,8
Tabak	4,1	4,5	4,1
Dranken	5,3	5,7	6,0

* Bedrijven met 10 of meer werknemers

Bron: CBS

en tuinbouw ook de toeleverende en verwerkende industrie en de handel worden meegerekend. Het aandeel in het nationaal inkomen als dat in de werkgelegenheid stijgt dan naar ongeveer 10% (tabel 4).

De totale bruto-bedrijfsinvesteringen in Nederland zijn in de afgelopen decennia sterk toegenomen. Zo bedroeg in de periode 1980-1992 de stijging 60%. Het aandeel van de land- en tuinbouw in de totale investeringen van Nederland bleef in die periode gelijk (rond de 5%) en bedroeg in 1992 f 516 mrd.. Hieruit kan worden afgeleid, dat de investeringsinspanning in de land- en tuinbouw niet achter is gebleven bij die in de overige sectoren. De toename van de investeringen in de land- en tuinbouw heeft te maken met de verdergaande schaalvergroting, mechanisatie en automatisering, de aankoop van produktierechten en milieu- en dierwelzijnsinvesteringen.

Tabel 3

Investeringen

Tabel 4

INKOMEN SAMENHANGEND MET DE NEDERLANDSE LAND- EN TUINBOUW EN VOEDINGSMIDDELENINDUSTRIE *

	in % van het nationaal inkomen				
	1970	1980	1985	1988	1991 **
Land-, tuin- en bosbouw	5,8	3,2	3,8	3,7	4,0
Voedingsmiddelenindustrie	2,0	1,3	1,4	1,6	1,7
Toeleverende bedrijven	2,4	2,3	2,3	2,1	2,2
Subtotaal	(10,2)	(6,8)	(7,5)	(7,4)	(7,9)
Distributiefase ***	2,4	1,3	1,3	1,5	1,6
Kapitaalgoed. industrie	1,0	0,7	0,8	0,7	0,8
Totaal	13,6	8,8	9,6	9,6	10,3

* Exclusief de verwerking van buitenlandse grondstoffen

** Voorlopig cijfer

*** Handel, transport etc. tussen voedingsmiddelenindustrie en consument

Bron: LEI-DLO, Rabobank

Export

Inkomen/ Werkgelegenheid

N DE

	1991	1992
	36,7	35,8
	2,9	2,2
	11,5	11,9
	6,2	6,5
	2,5	2,5
	13,0	12,2
	0,6	0,5

Bron: CBS, LEI-DLO

KENMERKEN

De Nederlandse land- en tuinbouw wordt gekenmerkt door de volgende sterke punten:

- De agrarische ondernemers zijn dynamisch ten aanzien van veranderende omstandigheden en technologische vernieuwingen.
- De produktiestructuur van de land- en tuinbouw is gebaseerd op het gezinsbedrijf, waarbij veel eigen arbeid en eigen vermogen worden ingezet en de ondernemer en zijn gezin direct verbonden zijn met het bedrijfsresultaat.
- Een sterk georganiseerd landbouwbedrijfsleven, waardoor een snelle communicatie en overdracht van kennis mogelijk is.
- Een stimulerende rol van de Nederlandse overheid, onder meer wat betreft onderwijs, voorlichting en onderzoek.
- Een gevarieerd en groot aanbod van agrarische produkten van een goede kwaliteit en tegen relatief lage prijzen.
- De aanwezigheid van een zogenaamde centrumfunctie (zoals in de glastuinbouw).
- Een gemiddeld gezonde financiële positie van de bedrijven en een goed ontwikkeld landbouwkredietwezen.
- De gunstige ligging en een goede infrastructuur.

Hiertegenover staan echter de volgende punten:

- De intensivering van de land- en tuinbouwproductie heeft er toe geleid, dat

de omgeving in toenemende mate wordt vervuild. Door allerlei beleidsmaatregelen wordt getracht de (mest-) overschotten en de negatieve effecten van het agrarische productieproces te beperken. Deze maatregelen brengen echter extra investeringen met zich mee, die kostenverhogend werken.

- Een aantal produkten van de Nederlandse agrarische sector heeft het karakter van bulkprodukten. Deze ondervinden in toenemende mate concurrentie op de internationale markt.
- Het imago van de land- en tuinbouw staat onder druk.
- In de land- en tuinbouw zijn duidelijke segmenten ontstaan, die van elkaar afwijken, en deelbelangen, die soms parallel lopen maar ook met elkaar in strijd kunnen zijn.

2 De kapitaalmarkt.

De Nederlandse kapitaalmarkt is opgebouwd uit de volgende deelmarkten:

- de openbare markt (aandelen, obligaties, pandbrieven etc);
- de onderhandse markt voor (middel-) lange leningen waaronder hypotheecaire leningen;
- de markt voor onroerende goederen voor zover daarin is belegd door fondsen, spaarbanken, hypotheekbanken, bouwfondsen en geldscheppende instellingen.

Tabel 5

AANBOD EN VRAAG NAAR FINANCIERINGSMIDDELEN (in mln. guldens)

	Landbouw per 1 mei					Glastuinbouw per 1 januari			
	1985	1990	1991	1992	1993*	1985	1990	1991	1992
Aanbod financieringsmiddelen									
Vorderingen op lange termijn	1.040	1.390	1.320	1.340	1.410	190	280	300	300
Overige beleggingen	1.310	1.290	1.570	1.530	150	1.830	1.860	1.920	2.070
Spaarbanksaldi banken	2.880	3.500	3.940	3.730	3.300	700	820	880	870
Courante effecten	170	410	480	650	740	60	350	310	320
Totaal aanbod (a)	5.400	6.590	7.310	7.250	5.600	2.780	3.310	3.410	3.560
Vraag financieringsmiddelen									
Leningen van familie (lang)	2.510	2.620	2.730	2.825	2.880	240	290	280	340
Overige langlopende leningen	13.835	18.940	19.680	20.735	20.770	3.590	4.680	5.100	5.260
Totaal vraag (b)	16.345	21.560	22.410	23.560	23.650	3.830	4.970	5.380	5.600
(b) - (a)	10.945	14.970	15.100	16.310	18.050	1.050	1.660	1.970	2.040

* voorlopige cijfers

Bron CBS, LEI-DLO

Met de kapitaalmarkt wordt bedoeld de markt waarop vermogensobjecten met een oorspronkelijke looptijd van twee jaar of langer worden verhandeld. Vermogensobjecten met een looptijd korter dan twee jaar worden op de geldmarkt verhandeld.

Bij de kredietverlening aan de binnenlandse private sectoren zijn verschillende financiële instellingen betrokken, die als volgt kunnen worden ingedeeld:

A. Kredietinstellingen

- Geldscheppende instellingen, waaronder algemene banken, coöperatief georganiseerde banken, effectenkredietinstellingen en spaarbanken.
- Overige kredietinstellingen, waaronder hypotheekbanken en financieringsmaatschappijen.

B. Institutionele beleggers

- Levensverzekeringsmaatschappijen, pensioenfondsen en sociale fondsen.

De land- en tuinbouwbedrijven doen voor hun financieringsbehoefte niet alleen een beroep op de kapitaalmarkt maar verschaffen daaraan ook direct en indirect middelen. Het beroep van de land- en tuinbouwbedrijven op de kapitaalmarkt vindt vrijwel alleen plaats via onderhandse leningen, vooral bankkredieten.

In tabel 5 wordt een overzicht gegeven van het aanbod en de vraag naar financieringsmiddelen van de land- en glastuinbouwbedrijven. Tot de directe financiering kunnen worden gerekend de vorderingen op lange termijn en de overige beleggingen buiten het bedrijf.

De vorderingen op lange termijn bestaan voor het grootste deel uit financieringsmiddelen die samenhangen met de uitoefening van het bedrijf, zoals deelnemingen in en ledenrekeningen van coöperaties. Verder bestaan de vorderingen uit uitgeleende gelden binnen en buiten de sector. De overige beleggingen buiten het eigen bedrijf bestaan vrijwel geheel uit onroerende goederen, waarvan een deel betrekking heeft op agrarische onroerende goederen.

Tot de middelen die op indirecte wijze bijdragen aan de financiering kunnen de spaarmiddelen en de courante effecten worden gerekend. Het grootste deel van deze (tijdelijke) middelen wordt op spaarrekeningen, voornamelijk bij de Rabobank, gezet.

Confronteren wij het aanbod van middelen met de vraag naar vreemd vermogen op lange termijn (totaal aanbod van financieringsmiddelen versus overige langlopende leningen), dan blijkt dat de land- en tuinbouw in de afgelopen periode per saldo in toenemende mate een beroep heeft gedaan op de kapitaalmarkt om in zijn financieringsbehoefte te kunnen voorzien. Het relatieve belang van de middelen die de familieleden beschikbaar stellen bij de financiering van de landbouw neemt daarbij af.

3 Het vermogen.

VERMOGENSBEHOEFTE

Een belangrijk kenmerk van agrarische bedrijven is de vermogensbehoefte die voortvloeit uit de produktiefactor grond. In tegenstelling tot de industrie vervult de grond in de landbouw niet alleen de rol van vestigingsplaats, maar is deze in de eerste plaats een onmisbare en onmiskkenbare produktiefactor. Dit geldt met name voor de grondgebonden sectoren: akkerbouw, melkveehouderij en opengrondstuinbouw. In de qua produktie minder grondgebonden sectoren, (varkenshouderij, pluimveehouderij en glastuinbouw) vervult de grond veel meer de rol van vestigingsplaats. Met name in de intensieve veehouderij wordt de hoeveelheid grond echter vanuit milieu-oogpunt in toenemende mate belangrijk voor de afvoer van mest.

In afwijking van andere produktiemiddelen slijt grond niet. Op grond wordt dan ook niet afgeschreven, zodat er een permanente vermogensbehoefte aanwezig is.

Ook is vermogen nodig voor het financieren van andere produktiemiddelen: bedrijfsgebouwen, machines, werktuigen, installaties, glasopstanden, en veestapel. De laatste jaren wordt daarnaast de aankoop van produktierechten op veehouderijbedrijven in toenemende mate van belang. Andere activa-posten zijn de liquiditeiten, vorderingen en bezittingen (onder andere woning en beleggingen buiten bedrijf). Om al deze activa in de gewenste omvang te kunnen verkrijgen, is

Grond

Overige activa

Schaalvergroting

geld nodig en ontstaat er een vermogensbehoefte.

Omdat de kosten van arbeid sterker zijn gestegen dan die van kapitaal, vindt er een voortdurende substitutie van arbeid door kapitaal plaats. Daarnaast is er sprake van schaalvergroting om voldoende perspectief te behouden. De kapitaalbehoefte per bedrijf in de land- en tuinbouw is de laatste decennia dan ook sterk gestegen.

Balans

VERMOGENSSTRUCTUUR

Het balanstotaal van de gehele Nederlandse land- en tuinbouw is in de afgelopen decennia flink gegroeid. De waarde van de activa bedroeg in 1992 bijna 6,5 maal zoveel als in 1964. Vanaf 1984 is de balanswaarde jaarlijks met ruim 4% toegenomen (tabel 6).

De toename is niet alleen een gevolg van de verrichte investeringen, maar komt voor een aanzienlijk deel voort uit de prijsstijgingen van de verschillende activa. Met name de grondprijs is tot voor kort sterk gestegen.

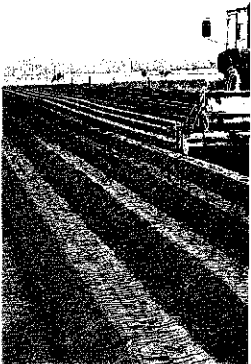
Het aandeel van de waarde van de grond in eigendom in de totale balanswaarde bedroeg in 1992 28%. Voor de landbouw ligt dit percentage iets hoger; voor de tuinbouw bedroeg dit echter minder dan 20%. Behalve de grond zorgt ook de financiering van de bedrijfsgebouwen in eigendom voor een grote vermogensbehoefte. Een deel van de grond en bedrijfs-

gebouwen wordt gepacht. De gepachte en niet-gepachte grond en bedrijfsgebouwen vormen tezamen 74% van de totale produktiemiddelen in de land- en tuinbouw. In de landbouw ligt dit percentage op 77% en in de tuinbouw op 59%.

Van het balanstotaal van f 182 mrd. in 1993 heeft ruim 80% betrekking op landbouwbedrijven (f 145 mrd.) en 19% betrekking op de tuinbouwbedrijven (f 34 mrd.). In 1985 bedroeg het aandeel van de tuinbouw 17%, zodat een lichte toename is te constateren. Het in produktiemiddelen vastgelegde vermogen van land- en tuinbouw vormt 83% van het balanstotaal. De liquiditeiten bedroegen naar schatting f 13,5 mrd. oftewel 7,5%. De overige bezittingen, waaronder de woningen, vormen de resterende circa 9,5% van de balans (f 17 mrd.).

De vermogensbehoefte van de individuele bedrijven is ook sterk toegenomen. In 1992 bedroeg het balanstotaal (exclusief verpachtersvermogen) gemiddeld bijna f 1,6 mln. per bedrijf. In 1980 was dit nog f 0,9 mln. per bedrijf. In de glas-tuinbouw bedroeg het balanstotaal in 1992 ruim f 1,7 mln. (1980: bijna f 1 mln.) gemiddeld per bedrijf.

Van het totaal geïnvesteerde vermogen in de land- en tuinbouw werd in 1992 18% gefinancierd met verpachtersvermogen en 22% met vreemd vermogen van voornamelijk kredietinstellingen en familie (tabel 7). Het resterende gedeelte

Bedrijf

Vermogensverschaffers

Tabel 6

BALANS VAN DE NEDERLANDSE LAND- EN TUINBOUW (in mrd. guldens)

per 1 januari	1964	1974	1980	1984	1988	1992	1993*
ACTIVA							
Grond en bedrijfsgebouwen in eigendom	9,2	19,4	53,1	52,3	66,2	77,9	80,0
Gepachte grond en bedrijfsgebouwen	7,7	11,5	37,2	29,5	30,8	32,6	33,5
Overige kapitaalgoederen	6,5	14,0	23,2	27,3	33,2	38,2	39,5
Liquiditeiten en overige bezittingen	4,4	7,6	19,9	23,3	25,0	30,1	29,0
Totaal activa	27,8	52,5	133,4	132,4	155,2	178,8	182,0
PASSIVA							
Verpachtersvermogen	7,7	11,5	37,2	29,5	30,8	32,3	33,5
Lang vreemd vermogen	3,2	7,1	20,1	24,1	29,2	37,3	38,0
w.v.: - Rabobanken	(1,1)	(4,2)	(15,0)	(18,2)	(22,5)	(28,5)	(28,9)
- familieleden	(1,3)	(1,9)	(2,9)	(3,2)	(3,2)	(3,5)	(3,6)
- overige	(0,8)	(1,0)	(2,2)	(2,7)	(3,5)	(5,3)	(5,5)
Kort vreemd vermogen	0,9	1,7	2,4	2,6	2,3	2,8	2,5
Eigen vermogen	16,0	32,2	73,7	76,2	92,9	106,4	108,0
Totaal passiva	27,8	52,5	133,4	132,4	155,2	178,8	182,0

* voorlopige cijfers

Bron: CBS, LEI-DLO

(60%) werd met eigen vermogen gefinancierd. In de landbouw wordt de laatste jaren ongeveer een vijfde deel van de activa met het zgn. verpachtersvermogen (zie pagina 9) gefinancierd. Het aandeel van het vreemd vermogen in het totaal vermogen is ongeveer even groot. Relatief wordt er in de tuinbouw veel vreemd vermogen gebruikt (ongeveer een derde deel), terwijl het verpachtersvermogen slechts een beperkte rol (7%) speelt. Zowel in de landbouw als in de tuinbouw wordt ongeveer 60% van de activa met eigen middelen gefinancierd.

EIGEN VERMOGEN

De omvang van het eigen vermogen wordt behalve door de jaarlijkse besparingen (zie hoofdstuk 4 Inkomensvorming) vooral bepaald door de optredende waardeverandering van de produktiemiddelen. Vooral de stijging van de grondprijzen heeft in de jaren zeventig tot een belangrijke stijging van het eigen vermogen geleid. Het aandeel van het eigen vermogen in de totale vermogensvoorziening is de laatste decennia weinig veranderd. Wordt het verpachtersvermogen buiten beschouwing gelaten, dan is het aandeel van het eigen vermogen in het balanstotaal (de solvabiliteit) van bijna 80% in de jaren zestig gedaald naar 73% in 1992 en 1993. Desondanks is dit vergeleken met andere sectoren van de economie een hoge solvabiliteit. Deze is voor de land-

DE VERMOGENSSTRUCTUUR VAN DE LAND- EN TUINBOUW (in % van het totaal vermogen)

Per 1 januari	1964	1974	1980	1984	1988	1992	1993
Verpachtersvermogen	28	22	28	22	20	18	18
Vreemd vermogen	15	17	17	20	20	22	22
Eigen vermogen	57	61	55	58	60	60	60
Totaal	100	100	100	100	100	100	100

Eigen vermogen in % van

eigen + vreemd vermogen	80	79	77	74	75	73	73
-------------------------	----	----	----	----	----	----	----

Bron CBS, LEI-DLO

en tuinbouw noodzakelijk, omdat het rendement van met name het in de grondgebonden sectoren vastgelegde vermogen (doorgaans) laag is. De produktiefactor grond is in deze sectoren het belangrijkste kapitaalgoed, waarvoor, gegeven het permanente vermogensbeslag en het lage rendement, slechts in beperkte mate financiering met vreemd vermogen mogelijk is. Een voordeel is, dat de waarde van de grond wel als belangrijke zekerheidsstelling voor bedrijfsfinanciering geldt.

Tabel 7

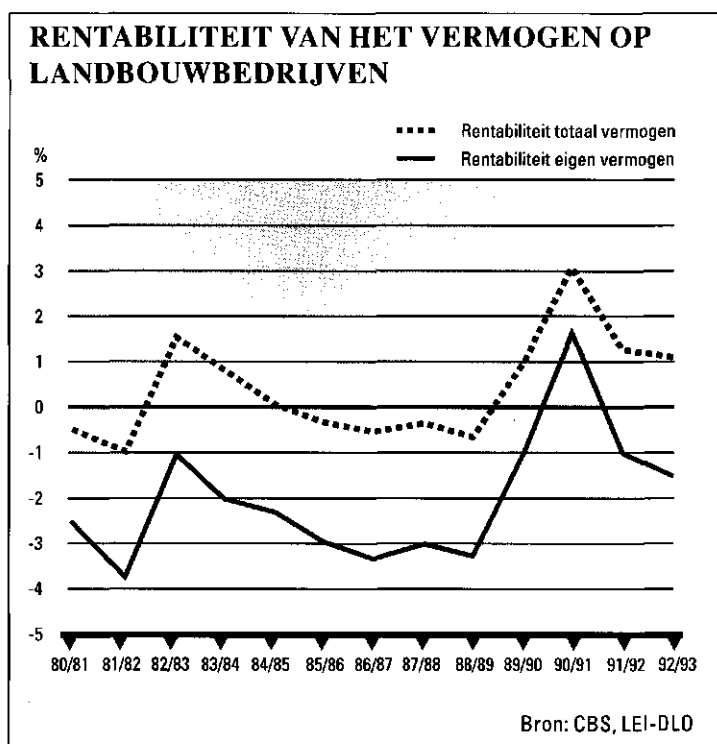
Er is dus relatief veel eigen vermogen nodig om de continuïteit van bedrijven te handhaven. Indien verondersteld wordt, dat de arbeid van de ondernemer en de gezinsleden tegen een CAO-loon wordt vergoed, blijkt dat de rentabiliteit over het totaal vermogen op landbouwbedrijven in de tweede helft van de jaren zeventig en in het begin van de jaren tachtig vaak negatief is geweest (figuur 1). Wordt daarnaast nog eens de werkelijk betaalde rente over het vreemd vermogen afgetrokken, dan resteert er voor de landbouwbedrijven bijna altijd een negatieve vergoeding over het eigen vermogen. Dezelfde situatie gold voor de glastuinbouwbedrijven gedurende de eerste helft van de jaren tachtig. Op deze bedrijven werd daarentegen met name in de tweede helft van de jaren tachtig een goede rentabiliteit behaald (figuur 2 op pag. 8), waarmee wel een beloning over het eigen vermogen werd behaald.

VREEMD VERMOGEN

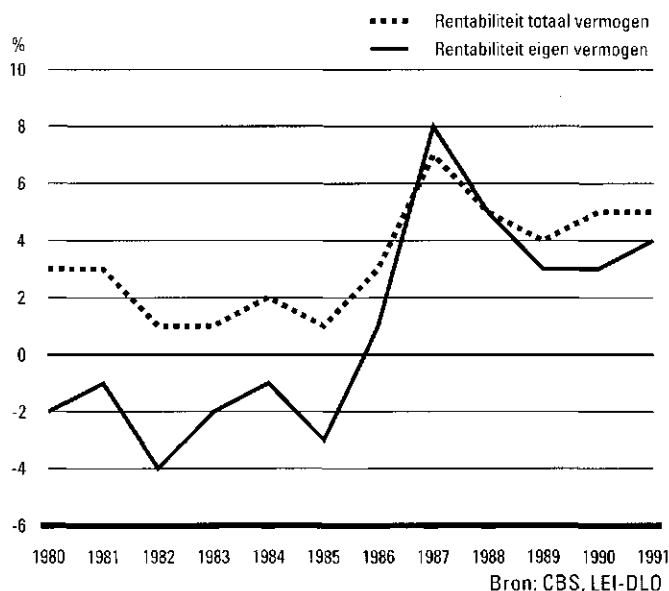
Lang vreemd vermogen bestaat uit leningen die voor langer dan één jaar zijn aangegaan. Hieronder valt ook het gebruikte deel van de kredieten, waar

Lang vreemd
vermogen

Figuur 1

RENTABILITEIT VAN HET VERMOGEN OP GLASTUINBOUWBEDRIJVEN

Figuur 2

ondernemers naar behoefte - met een aanwezig maximum - over kunnen beschikken en waarbij geen aflossingsplannen zijn opgesteld.

Rabobank

Het lang vreemd vermogen in de landbouw is sinds 1980 bijna verdubbeld (tabel 8). Het aandeel van de Rabobanken in de totale financiering is in de zestiger en zeventiger jaren sterk toegenomen. Vanaf 1980 wordt ongeveer driekwart van de langlopende leningen in de landbouw door de Rabobanken verstrekt. Daarentegen is het aandeel van de familie in het financieren met langlopende leningen aanzienlijk gedaald van ruim een kwart in 1975 naar 12% in 1993.

In de glastuinbouw is het niveau van het lang vreemd vermogen sinds 1980 met ruim 50% toegenomen (tabel 9). Begin 1993 waren de glastuinders bijna f 6 mrd.

Tabel 8

LANG VREEMD VERMOGEN IN DE LANDBOUW * (in % van het totaal)

per 1 mei	1963	1975	1980	1984	1988	1992	1993**
Rabobanken	25	60	74	74	75	74	73
Andere banken	9	6	6	8	9	10	11
Familieleden	45	27	16	14	12	12	12
Overheid	2	4	3	3	3	3	3
Overige	19	3	1	1	1	1	1
Totaal	100	100	100	100	100	100	100

Totaal lang vreemd vermogen (in mln. gld.)	2.130	5.900	13.150	15.290	20.530	23.560	23.650
--	-------	-------	--------	--------	--------	--------	--------

*excl. kleine bedrijven ** voorlopige cijfers Bron: CBS, LEI-DLO

lang vreemd vermogen verschuldigd aan de kredietverschaffers. De Rabobanken spelen hierbij eveneens een grote rol. In de laatste dertig jaar is het aandeel van de Rabobanken van ongeveer 60% naar 87% gestegen. Het aandeel van de familieleden in de financiering met vreemd vermogen is in deze sector ten opzichte van de landbouw vrij beperkt.

Het kort vreemd vermogen op een bedrijf omvat alle schulden die binnen één jaar moeten worden betaald. De nog te betalen persoonlijke belasting is niet meegenomen, omdat de omvang daarvan op de eindbalansdatum nog niet bekend is. Het kort vreemd vermogen is in de loop der jaren beperkt gestegen. Het aandeel van de kortlopende schulden in de totale schuldenpositie op de landbouwbedrijven bedroeg eind april 1993 5%. In de glastuinbouw was dit eind 1992 6%.

De liquiditeitsaldo in de landbouw is over een langere periode gezien vrij gunstig. Het liquiditeitsaldo (liquiditeiten minus de schulden op korte termijn) van landbouwbedrijven bedroeg eind april 1993 f 3,2 mrd. (gemiddeld f 53.000 per bedrijf).

In de glastuinbouw beschikten de bedrijven eind 1992 gemiddeld over een liquiditeitsaldo van f 46.000.

De kosten van het vreemd vermogen omvatten naast de betaalde rente tevens de overige kosten zoals de afsluitprovisie. De betaalde rente is voortdurend gestegen. In 1991/92 hebben de landbouwbedrijven in totaal voor meer dan 2 miljard gulden aan rente betaald of te wel bijna 8,5% van het lang vreemd vermogen. De betaalde rente is niet gelijk aan de markt-

Kort vreemd vermogen

Kosten

Tabel 9

LANG VREEMD VERMOGEN IN DE GLASTUINBOUW* (in % van het totaal)

per 1 januari	1980	1984	1988	1992	1993**
Rabobanken	85	85	88	87	87
Andere banken	5	5	4	5	5
Familieleden	6	6	6	6	6
Overige kredietgevers	4	4	2	2	2
Totaal	100	100	100	100	100

Totaal lang vreemd vermogen (in mln. gld.)	3.830	3.580	3.730	5.600	5.850
--	-------	-------	-------	-------	-------

* excl. kleine bedrijven en overige tuinbouw

** voorlopige cijfers

Bron: CBS, LEI-DLO

rente in de desbetreffende jaren, doordat in veel gevallen de leningen van familieleden tegen een lagere rente worden verkregen en doordat de rente van een deel van de bestaande leningen niet direct wordt aangepast aan de marktrente. In de glastuinbouw ligt de betaalde rente over het algemeen iets hoger.

VERPACHTERSVERMOGEN

Het verpachtersvermogen is specifiek voor de landbouw en vertegenwoordigt de marktwaarde van de gepachte grond en gebouwen. Het verpachtersvermogen is een soort vreemd vermogen dat in natura door de verpachters ter beschikking wordt gesteld. De oppervlakte gepachte grond is in de loop der jaren afgenomen. Dit betekent dat de financiering van de grond in toenemende mate met eigen of vreemd vermogen heeft plaatsgevonden. Omdat de gepachte grond op de bedrijfseconomische balansen (LEI-boekhoudnet) wordt gewaardeerd tegen de waarde van onverpachte grond, is het aandeel van het verpachtersvermogen sterk afhankelijk van de ontwikkeling van de grondprijzen. Door de sterke stijging van de grondprijs nam in de jaren zeventig het aandeel van het verpachtersvermogen in de totale vermogensvoorziening toe. Daarna is er een daling te bespeuren. De betaalde pacht op de landbouwbedrijven bedroeg in 1992 ruim f 600 mln. Bij een geschat verpachtersvermogen van circa f 33 mrd., betekende dit een bruto-rendement van 2%. Indien rekening wordt gehouden met de lasten voor eigenaars van grond (bijna f 150 mln.) resteert een netto-rendement van 1,5% voor de verpachter.

De waardering van de gepachte grond op basis van de koopprijs van pachtvrij land is discutabel, omdat bij verkoop van de grond de verpachter in de praktijk slechts ongeveer 60% van de vrije marktwaarde (de waarde in onverpachte staat) krijgt. Verpachters hebben met deze lagere waarde van de grond te maken, zolang pachters en potentiële opvolgers hun recht tot pachten kunnen laten gelden. Zij beroepen zich hierbij op het Voorkeursrecht in de Pachtwet. Anders gezegd: het pachtrecht vertegenwoordigt 40% van het verpachtersvermogen.

Pacht is voor de agrariërs in zijn algemeenheid een goedkope vorm van finan-

ciering. Wegens het geringe rendement gaan veel verpachters in toenemende mate over tot verkoop van de grond. In het voor de verpachter gunstige geval, als de grond "pachtvrij" is geworden, wordt het aan derden tegen de marktprijs verkocht: in het minder gunstige geval wordt aan de zittende pachter verkocht. In het laatste geval wordt slechts een gedeelte van de waardevermeerdering van de grond gerealiseerd.

De vermogensbehoefte van de bedrijven grotendeels in eigendom (de zogenaamde eigenaarsbedrijven) was in 1992 gemiddeld f 734.000 hoger dan die van gepachte bedrijven. Het verschil in vermogensbehoefte tussen deze groepen bedrijven speelt met name een grote rol bij de financiering van de bedrijfsovername.

In de tuinbouw vormt het verpachtersvermogen slechts een beperkt deel (7%) van de totale vermogensvoorziening. In de belangrijkste deelsector, de glastuinbouw, komt bijna geen pacht voor. In de opengrondsgroenteteelt (bloembollenteelt en boomkwekerij) treft men meer pacht aan.

De laatste decennia neemt het pachtareaal voortdurend af. In de periode 1970-1993 nam dit af met 40% tot circa 600.000 ha. Hiermee maakt het pachtareaal circa 30% uit van de cultuurgrond in Nederland. Steeds meer pachters nemen na verloop van tijd gepachte grond van de eigenaar over tegen de waarde in verpachte staat. Dit is een gevolg van de bestaande pachtwetgeving. Het beleid van de nationale overheid richt zich via het Pachtbesluit in toenemende mate op een relatief hogere pacht prijs, waarbij minimaal gestreefd wordt naar een netto-rendement van 2% voor de verpachter.

4 De financiering.

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de financieringsmiddelen in de land- en tuinbouw, zoals die jaarlijks beschikbaar komen en aangewend worden. Bijna alle agrarische bedrijven zijn gezinsbedrijven. Op deze bedrijven wordt de arbeid voornamelijk verricht door de ondernemer en zijn gezin. Een groot deel van de activa is met eigen vermogen gefinancierd.

Pacht

Pachtwet

Eigendom

Pacht

Areaal

INKOMENSVORMING

Bij de berekening van het bedrijfsresultaat (een rentabiliteitskengetal) worden alle opbrengsten en kosten in aanmerking genomen, dus ook de door de ondernemer en zijn gezin ingebrachte arbeid en vermogen. Gedurende de periode 1987/88 t/m 1992/93 overtroffen de bedrijfskosten (inclusief de berekende kosten) de bedrijfsopbrengsten op de landbouwbedrijven gemiddeld met f 45.000 en op de glastuinbouwbedrijven met gemiddeld f 24.000 per jaar (tabel 10).

Inkomens

Omdat de berekende kosten voor eigen arbeid en vermogen geen uitgaven met zich meebrengen, vormen ze een deel van het inkomen van de boer/tuinder en zijn gezin. Het gezinsinkomen uit bedrijf kwam mede daardoor op het "gemiddelde" landbouwbedrijf gedurende deze periode uit op f 80.000 en op de glastuinbouwbedrijven op f 119.000 per jaar. Hierbij moet worden opgemerkt dat het aantal ondernemers per glastuinbouwbedrijf (1,40) gemiddeld hoger ligt dan per landbouwbedrijf (1,18). Ondanks de slechte rentabiliteit, hetgeen blijkt uit het negatieve bedrijfsresultaat, kunnen veel bedrijven toch blijven voortbestaan.

Bij het gezinsinkomen uit bedrijf kunnen de inkomsten van buiten het bedrijf (de zogenaamde neveninkomsten) worden opgeteld. Op deze wijze wordt het totale gezinsinkomen verkregen. De nevenin-

Tabel 10

DE INKOMENSVORMING EN -BESTEDING (gemiddeld in guldens per bedrijf per jaar)

	landbouwbedrijven*	glastuinbouwbedrijven*
Bedrijfsopbrengsten	370.000	764.000
Bedrijfskosten	415.000 -	788.000 -
Netto-bedrijfsresultaat	45.000	24.000
Berekend loon ondernemer(s)	84.000	104.000
Vergoeding eigen vermogen	17.000	20.000
Incidentele bedrijfsopbrengsten	4.000	1.000
Berekend loon overige gezinsleden	20.000+	18.000+
Gezinsinkomen uit bedrijf	80.000	119.000
Inkomen van buiten bedrijf	20.000+	20.000+
Totaal gezinsinkomen	100.000	139.000
Persoonlijke belastingen	17.000 -	33.000 -
Besteedbaar inkomen	83.000	106.000
Gezinsbestedingen	57.000 -	81.000 -
Besparingen	26.000	25.000

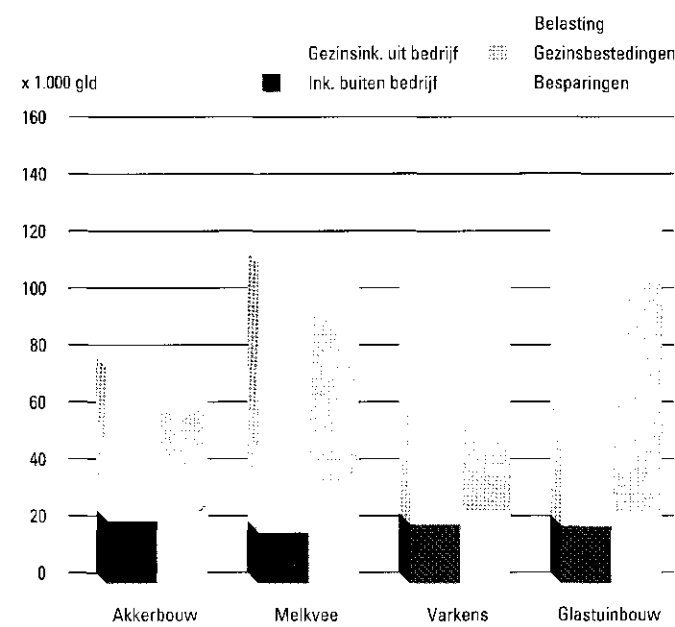
* landbouw: 1987/88 t/m 1992/1993; tuinbouw: 1987 t/m 1992.

Bron: CBS, LEI-DLO

komsten op landbouwbedrijven bestaan de laatste jaren voor een derde deel uit opbrengsten van beleggingen buiten het bedrijf en voor een derde deel uit uitkeringen van (sociale) verzekeringen (o.a. kinderbijslag). Ongeveer een kwart van de neveninkomsten werd door de ondernemer en zijn partner verdiend door buiten het bedrijf te werken. De neveninkomsten bedroegen de laatste jaren in de landbouw en in de glastuinbouw gemiddeld f 20.000 per bedrijf.

Figuur 3

DE VORMING EN AANWENDING VAN HET TOTAAL GEZINSINKOMEN VOOR EEN AANTAL BEDRIJFSTYPEN IN DE LAND- EN TUINBOUW

Bron: CBS, LEI-DLO

Van het gezinsinkomen gaat een deel naar de fiscus. Op langere termijn gezien bedragen de betaalde belastingen ongeveer een vijfde deel van het totale gezinsinkomen. Eveneens wordt een deel van het gezinsinkomen aangewend voor gezinsbestedingen. Resterend hierna nog een eventueel bedrag (besparingen), dan kan dit worden aangewend voor bedrijfsfinancieringen en/of voor het treffen van voorzieningen voor de toekomst.

Gedurende de jaren 1987/88 tot en met 1992/1993 werd op de melkveebedrijven gemiddeld f 36.000 per bedrijf bespaard. Op de glastuinbouwbedrijven, varkens- en pluimveebedrijven lagen de bedrijfsbesparingen gemiddeld zo'n f 25.000 hoger. Met name op de akkerbouwbedrijven werd nauwelijks bespaard, namelijk f 4.000 per jaar (figuur 3).

Bestedingen

Evenals de inkomens vertonen de besparingen tussen individuele bedrijven een grote spreiding. Zo bespaarde in 1992/93 bij een gemiddelde van f 6.000 per bedrijf, één op de zes landbouwbedrijven meer dan f 50.000. Daarnaast ontspaarde echter ook een fors deel van de bedrijven (ruim 40%).

Door de schommelingen in de bedrijfsresultaten en inkomens vertonen de besparingen van jaar tot jaar een wisselend beeld (figuur 4). Het netto-bedrijfsresultaat van 1992/93 is daarbij het laagste niveau in het afgelopen decennium. Dit resulteerde in lage besparingen die vergelijkbaar zijn met 1987/88 (en 1984/85).

Inflatie

Kenmerkend voor de agrarische sector is, dat over langere termijn gezien de opbrengstprijzen minder zijn gestegen dan de prijzen van de produktiemiddelen. Om dit deels op te vangen tracht men efficiënter te produceren. Een toename van de produktieomvang, zoals in het verleden, is in een aantal bedrijfstakken als gevolg van het introduceren van beperkende produktierechten moeilijker te realiseren. Daarbij geldt tevens, dat een bedrijfsuitbreiding financieerbaar moet zijn.

WIJZE VAN FINANCIERING

Eigen middelen

Op de land- en tuinbouwbedrijven vormen de besparingen samen met de afschrijvingen het overgrote deel van de

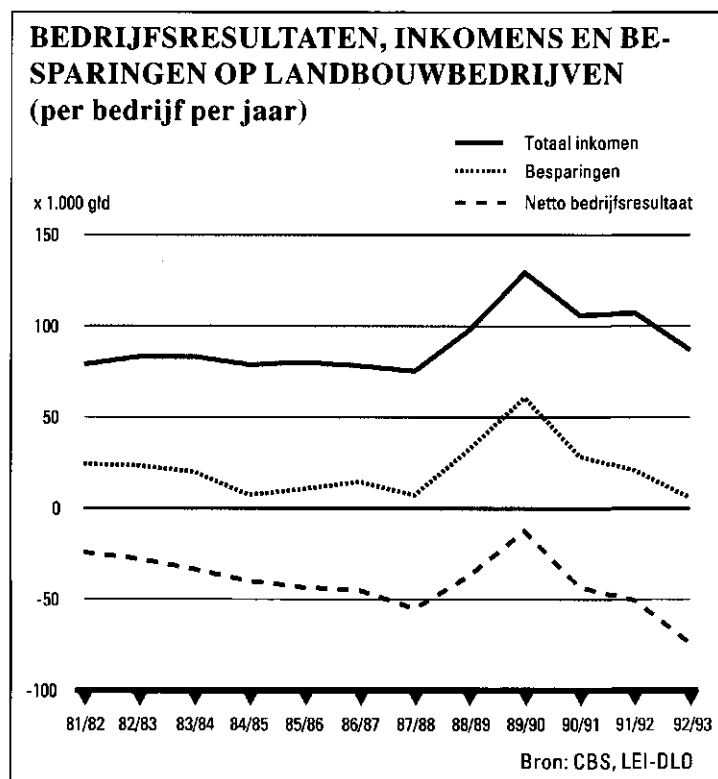
eigen financieringsmiddelen. De afschrijvingen zijn in principe bedoeld voor het verrichten van vervangingsinvesteringen. Daarnaast worden nog eigen middelen verkregen uit ontvangen erfenissen en schenkingen, gerealiseerde boekwinsten en overige mutaties van het eigen vermogen. Het aandeel van de eigen middelen in de totaal beschikbare middelen bedroeg op de landbouwbedrijven in het boekjaar '92-'93 53% en op de glastuinbouwbedrijven in 1992 slechts 39% (in 1991 nog 65%). De percentages variëren van jaar tot jaar en hangen nauw samen met de omvang van de besparingen. Tabel 11 (op pag. 12) geeft een overzicht van de herkomst en besteding van financieringsmiddelen op de land- en glastuinbouwbedrijven.

Het grootste deel van de beschikbare financieringsmiddelen wordt aangewend voor het financieren van bedrijfsinvesteringen. De bedrijven investeren veelal eens in de zoveel jaar voor een aanzienlijk bedrag.

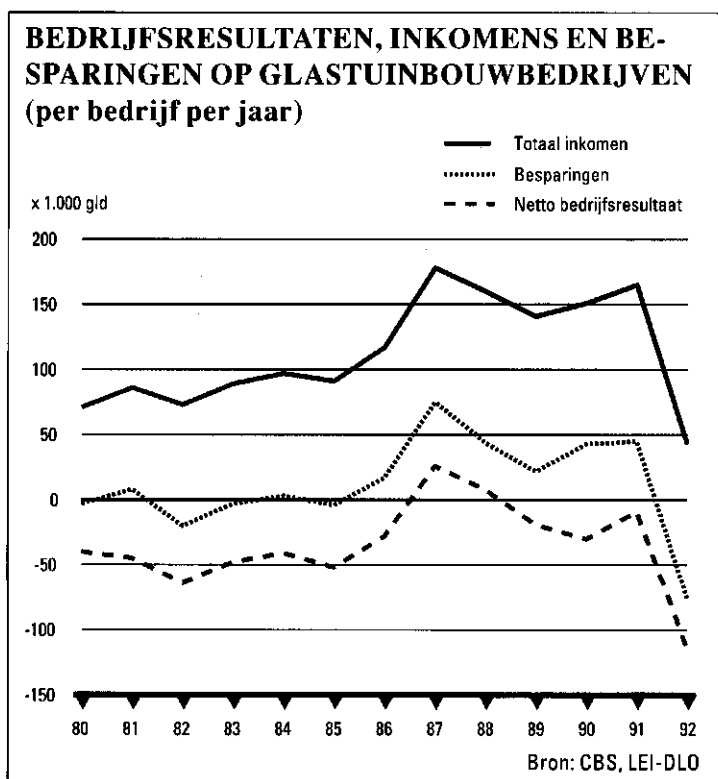
Behalve het financieren van bedrijfsinvesteringen moet er worden afgelost op leningen, zijn middelen nodig voor "investeringen" buiten het bedrijf (waaronder de woning) en moet de liquiditeitspositie op peil gehouden worden. Als er van wordt uitgegaan dat het verrichten van aflossingen op langlopende leningen en het versterken van de liquiditeiten

Investeringen

Figuur 4

Figuur 5

HERKOMST EN BESTEDING VAN FINANCIERINGSMIDDELEN OP LAND- EN GLASTUINBOUWBEDRIJVEN (in mln. gulden, exclusief kleine bedrijven)

	landbouw					glastuinbouw				
	80/81	'85/86	'90/91	'91/92	92/93**	1980	1985	1990	1991	1992**
Herkomst van financieringsmiddelen										
Besparingen	250	720	1.790	1.270	400	60	-30	400	400	-460
Afschrijvingen	1.240	1.620	2.580	2.740	2.810	520	770	1.040	1.120	1.180
Erfenissen + schenken	310	190	300	300	210	10	30	20	20	50
Overige vermogen mutaties	560	480	-80	120	150	160	110	-90	-60	-40
Eigen middelen	2.360	3.010	4.590	4.430	3.570	750	880	1.370	1.480	730
Nieuwe langlopende leningen	1.670	2.020	2.460	3.050	3.230	*	380	1.000	800	1.140
Totaal beschikbare middelen	4.030	5.030	7.050	7.480	6.800	*	1.260	2.370	2.280	1.870
Aanwending van financieringsmiddelen										
Aflossing langlopende leningen	580	1.210	1.540	1.870	2.020	*	410	570	670	600
Bruto bedrijfsinvesteringen	2.870	3.500	4.580	5.100	4.700	1.060	770	1.540	1.350	1.330
Beleggingen buiten het bedrijf	230	270	480	370	250	100	40	90	140	90
Totale aanwending van middelen	3.680	4.980	6.600	7.340	6.970	*	1.220	2.200	2.160	2020
Toename liquiditeitsaldo	350	50	450	140	-170	*	40	170	120	-150
Totale besteding van middelen	4.030	5.030	7.050	7.480	6.800	*	1.260	2.370	2.280	1.870

* niet beschikbaar

** voorlopige cijfers

Bron: CBS, LEI-DLO

Tabel 11

zoveel mogelijk met eigen middelen gebeurt, kan worden berekend in welke mate de bedrijfsinvesteringen met eigen middelen worden gefinancierd.

Ondanks verschillen tussen jaren wordt op de langere termijn een aanzienlijk deel van de investeringen met eigen

middelen gefinancierd (figuur 6 en 7).

Gedurende de periode 1980/81 t/m 1992/93 is op de landbouwbedrijven 53% van de investeringen met eigen middelen en 47% met vreemd vermogen gefinancierd. In de glastuinbouw is iets minder dan de helft van de investeringen met eigen middelen gefinancierd.

Figuur 6

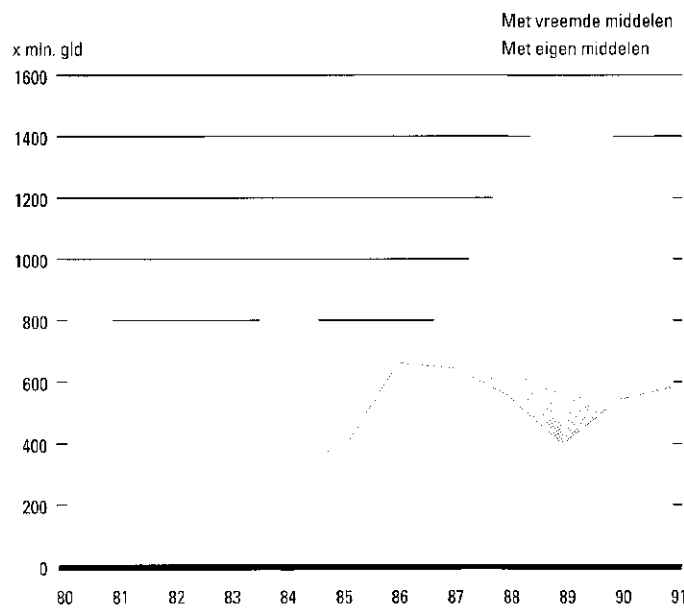
Figuur 7

FINANCIERING VAN INVESTERINGEN OP LANDBOUWBEDRIJVEN

Bron: CBS, LEI-DLO

FINANCIERING VAN INVESTERINGEN OP GLASTUINBOUWBEDRIJVEN

Bron: CBS, LEI-DLO

Familie kapitaal

Bij het financieren met vreemd vermogen is gedurende de laatste decennia een afnemende rol van familieleden te constateren. Werd in 1970 nog 40% van de langlopende leningen door de familie verstrekt, heden ten dage is dit nog slechts 12%. In de glastuinbouw ligt het aandeel van de familieleningen de helft lager (6%). Bij de financiering van de toenemende kapitaalsbehoefte op de bedrijven gedurende de laatste decennia spelen de Rabobanken een belangrijke rol.

Voldoende eigen financieringsmiddelen zijn van belang om een goede solvabiliteit te houden. De financiering van de investeringen met vreemd vermogen is aan grenzen gebonden.

De jaarlijkse kasstroom (figuur 8) van een bedrijf moet voldoende zijn om de rente- en aflossingsverplichtingen over het vreemde vermogen te dragen. De kasstroom kan omschreven worden als het saldo van de ontvangsten en uitgaven die met de operationele activiteiten van bedrijf en gezin samenhangen. De kasstroom, verminderd met de betaalde rente en aflossingen op bestaande leningen, geeft de netto kasstroom. Dit is de resterende financiële ruimte voor het dragen van financieringslasten van nieuw op te nemen leningen. Omdat de kasstroom jaarlijks sterk schommelt, is het voor een goede beoordeling van de financierings-

ruimte van bedrijven van belang de toekomstige kasstroom op middellange termijn te schatten. Naast een positieve netto kasstroom moet bij het opnemen van een extra lening aan andere voorwaarden worden voldaan: goed ondernemerschap, het bieden van voldoende zekerheden en een goede solvabiliteit. In het boekjaar 1992/93 resteerde op circa 70% van de landbouwbedrijven een positieve netto kasstroom. In de landbouw is er een grote spreiding naar bedrijfstak aanwezig. Op de varkens- en pluimveehouderij en in de akkerbouw behaalde meer dan de helft van de bedrijven geen positieve netto kasstroom. In de melkveehouderij geldt deze situatie voor 15% van de bedrijven. In de glastuinbouw werd in 1991 op 70% van de bedrijven een positieve netto kasstroom behaald.

FINANCIERINGSBEHOEFTE

De financieringsbehoefte wordt voornamelijk veroorzaakt door bedrijfsinvesteringen. Op de bedrijven wordt geïnvesteerd in grond, bedrijfsgebouwen en glasopstanden, machines en werktuigen, veestapel, produktierechten en overige produktiemiddelen.

Bij deze investeringen gaat het niet alleen om vervanging van technisch en economisch verouderde produktiemiddelen, maar ook om vergroting van de kapitaalgoederenvoorraad en om herfinanciering van bestaande kapitaalgoederen.

Herfinanciering is nodig wanneer vermogen uit de land- en tuinbouw afvloeit. Dit vindt plaats:

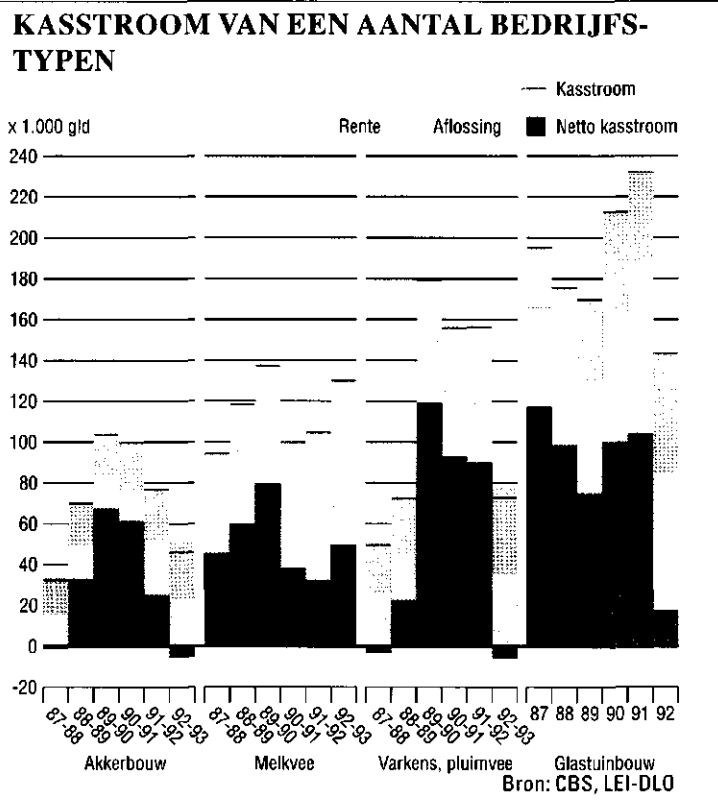
- bij bedrijfsopvolging;
- bij aankoop van voorheen gepachte grond;
- bij bedrijfsbeëindiging.

De laatste jaren leiden de stringere randvoorwaarden voor de bedrijfsuitoefening als gevolg van de milieu- en welzijnswetgeving tot aanpassingen in de bedrijfsuitrusting en de produktiewijze, hetgeen gepaard gaat met aanzienlijke investeringen voor de land- en tuinbouw. Een groot deel van deze investeringen werkt op de korte termijn niet opbrengstverhogend, maar wel lastenverzwarend. Op de langere termijn kunnen de opgelegde randvoorwaarden waaronder een gezond milieu voor de bedrijfsvoering

Investeringen

Wetgeving

Figuur 8

voor de blijvers in de Nederlandse land- en tuinbouw ook een positief effect hebben; dit is mede afhankelijk van de specifieke bedrijfssituatie (draagkracht, geografische ligging en sector) en de milieuwetgeving in andere landen. Milieu- en dierwelzijnsinvesteringen staan niet volledig los van vervangings- en uitbreidingsinvesteringen. Geschat wordt dat ze gedurende de periode 1991-2000 voor de land- en tuinbouw jaarlijks ongeveer f 700 mln. zullen bedragen; dit is mede afhankelijk van het te voeren milieubeleid. Het geleidelijk invoeren van milieuinvesteringen, met de mogelijkheid ze te integreren in de vervangingsinvesteringen, zal voor agrariërs wenselijk zijn. De vervangings- en uitbreidingsinvesteringen worden tot het jaar 2000 op respectievelijk f 6 mrd. en f 1,5 mrd. per jaar geschat. Tenslotte zal met de overnames van bedrijven in voornoemde periode naar schatting ongeveer f 1,5 mrd. per jaar gemoeid zijn.

ONDERNEMERSCYCLUS

De omvang en de samenstelling van het vermogen van een landbouwbedrijf verandert in de loop van de ondernemerscyclus. Deze cyclus loopt van het moment van bedrijfsaanvaarding tot het moment van bedrijfsoverdracht. De omvang van het in een bedrijf vastgelegde vermogen is afhankelijk van de bedrijfsomvang, de samenstelling en het prijsniveau van de produktiemiddelen. De samenstelling van het bedrijfsvermogen is zowel afhankelijk van de pacht-/eigendomsverhouding van grond en gebouwen als van de verhouding tussen het eigen en het vreemd vermogen.

Eigendomsbedrijven hebben gemiddeld een veel grotere vermogensbehoefte dan pachtbedrijven. Pachters hoeven namelijk niet te zorgen voor de financiering van gepachte grond en gebouwen. In de loop van de ondernemerscyclus treedt veelal een verandering op in de verhouding tussen eigendom en pacht op een bedrijf:

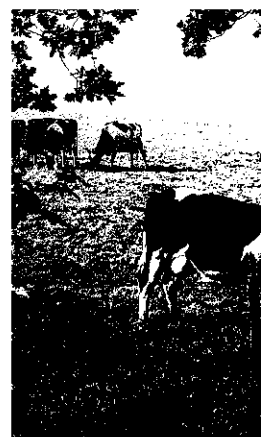
- Er is een verschuiving van gepachte grond naar grond in eigendom, doordat verpachters in toenemende mate de neiging hebben om de grond aan de pachters te verkopen vanwege het lage rendement. De Pachtwet is gericht op

beheersing van de pacht prijs en continuïteit recht;

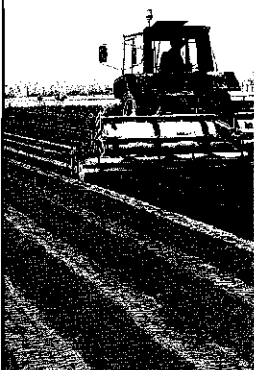
- De aan- en verkoop van grond doet de verhouding tussen eigendom en pacht veranderen; bedrijfsuitbreiding door extra land te pachten is vanwege het teruglopende pachtareaal aanmerkelijk moeilijker dan bedrijfsuittreding door aankoop van land;
- Veel gezinsbedrijven worden in fasen overgenomen. De jonge agrariër pacht een deel van de grond en gebouwen van zijn ouders en neemt pas in een later stadium het gehele bedrijf over. De financiering van de bedrijfsovername kan hierdoor worden vergemakkelijkt.

Het eigen vermogen wordt tijdens de ondernemerscyclus grotendeels gevormd door besparingen, waarde stijgingen, verkregen schenkingen en erfenissen. Bij bedrijfsaanvaarding bestaat het eigen vermogen voornamelijk uit vóór de overname gevormde besparingen. Deze zijn verkregen uit looninkomen of uit toegevoegde winst bij bijvoorbeeld een maatschapovereenkomst op het ouderlijke bedrijf tussen de uittredende vader en de opvolgende zoon. In dit geval heeft de opvolger eveneens de mogelijkheid mee te delen in de tijdens de maatschap ontstane vermogenswinsten (de winstdeling tussen vader en zoon is daarbij van groot belang). In tijden van sterke vermogenswinsten, zoals eind jaren zeventig en begin jaren tachtig, kan de toekomstige bedrijfsopvolger op deze wijze zijn eigen vermogenspositie vóór de overname aanzienlijk verbeteren.

In de praktijk wordt de grond bij een overname in familieverband tegen een gereduceerde prijs overgenomen. De prijs is behalve van de financiële mogelijkheden van de opvolger mede afhankelijk van de bereidheid van de familie en het fiscale systeem. Veelal wordt door de fiscus een overnameprijs voor de grond geaccepteerd die overeenkomt met de waarde in verpachte staat; in de praktijk is dit ongeveer 60% van de vrije agrarische verkeerswaarde. Doordat na de overname, de grond op de bedrijfseconomische balans tegen de vrije agrarische verkeerswaarde wordt gewaardeerd, neemt het eigen vermogen van de opvolger toe met het ver-

Vermogens-
vorming

Eigendom/pacht

Familie

schil tussen de vrije agrarische verkeers- waarde en de prijs die ervoor is betaald.

De overige activa worden veelal tegen een getaxeerde waarde overgenomen. Indien de opvolger minder dan de getaxeerde waarde (of voor grond de waarde in verpachte staat) betaalt, is er sprake van een schenking, waarover schenkingsrecht aan de fiscus is verschuldigd. Schenking heeft een positieve invloed op het eigen vermogen van de ondernemer. De produktierechten, die een hoge marktwaarde vertegenwoordigen worden bij opvolging in familieverband in de praktijk 'om niet' overgedragen meestal met een vervreemdingsverbod.

De te betalen overnameprijs wordt behalve door een relatief klein bedrag aan eigen vermogen, gefinancierd met vreemd vermogen van kredietinstellingen en/of familie. Omdat het financieren met relatief veel vreemd vermogen van kredietinstellingen hoge financieringslasten in relatie tot de verwachte structurele kasstroom met zich kan meebrengen, doen

opvolgers in de land- en tuinbouw ook een beroep op de familie. Familieleningen worden veelal tegen gunstige voorwaarden aan de opvolger verstrekt. Eveneens kan een deel van de onroerende goederen in eerste instantie door de opvolger van de familie worden gepacht. Op deze wijze kunnen veel familiebedrijven worden voortgezet en stap voor stap door de opvolger worden overgenomen.

Door het grotere vermogen per bedrijf en een zakelijker opstelling in de land- en tuinbouw wordt er in toenemende mate door de betrokken partijen (opvolger, ouders en overige familieleden) naar een bevredigende overnameprijs gezocht.

Ondanks de tegemoetkomingen van de zijde van de familie blijft het financieren van een bedrijfsovername in de land- en tuinbouw een moeilijke zaak, met name als de opvolger direct na de overname wordt geconfronteerd met een aantal jaren met lage inkomens.

Behalve de aanwezigheid van een voldoende kasstroom moet bij het financieren van een overname ook de onderpandswaarde van de bedrijfsactiva voldoende zekerheid bieden. In de grondgebonden sectoren levert dit in de meeste gevallen geen problemen op. Indien er wel problemen rijzen, kan een beroep op het Borgstellingsfonds voor de Landbouw worden gedaan (zie pagina 17).

Na bedrijfsovername wordt het eigen vermogen voor een belangrijk gedeelte gevormd door de besparingen. De besparingen moeten het bij de bedrijfsoverdracht aan het bedrijf onttrokken "eigen vermogen" weer aanvullen en ook dienen zij voor de financiering van investeringen. Voorts draagt de waardeestijging van de produktiemiddelen in belangrijke mate bij aan de vorming van eigen vermogen. Eveneens wordt het eigen vermogen vergroot bij het verkrijgen van een aandeel uit de erfenis van de ouders. Een nadeel kan zijn, dat indien ouderlijk vermogen als familielening in het bedrijf zit, de overige erfgenamen hun aandeel opeisen en dit aan het bedrijf onttrekken.

Het eigen vermogen van een ondernemer is meestal onvoldoende voor de totale financiering van het agrarische bedrijf. Dit komt vooral op het moment van bedrijfsovername duidelijk naar voren, wanneer een aanzienlijk beroep op vreemd vermo-

Besparingen

Vreemd vermogen

Tabel 12

DE FINANCIËLE KENGETALLEN VAN LANDBOUWBEDRIJVEN INGEDEELD NAAR DUUR VAN DE BEDRIJFSUITOEFENING, IN DE PERIODE 1987/88 EN 1991/92

Duur bedrijfsuitoefening	t/m 10 jaar	11 t/m 25 jaar	> 25 jaar met opv.	>25 jaar zonder opv.
Structurele kenmerken:				
Aantal bedrijven	12.200	29.300	12.900	8.200
Aantal nge* per bedrijf	61	64	72	46
Ha. cultuurgrond per bedrijf	24	26	28	22
% Pacht	50	41	34	33
Financiële kenmerken:				
Bedrijfsresultaat	-29.800	-36.300	-50.000	-47.700
Besteedbaar inkomen	84.200	88.300	100.700	66.400
Gezinsbestedingen	49.000	56.900	66.100	52.400
Besparingen	+35.200	+31.400	+34.600	+14.000
Kasstroom	107.600	102.200	106.300	54.700
Betaalde rente	32.600	28.300	27.000	13.100
Aflossingen	-31.800	-27.700	-24.300	-15.700
Netto kasstroom	43.200	46.200	55.000	25.900
Bedrijfsinvesteringen				
	92.700	72.700	79.000	23.900
Eigen vermogen				
	829.100	1.084.800	1.295.000	983.800
Vreemd vermogen				
	+455.300	+385.000	+362.700	+184.700
Balanstotaal				
	1.284.400	1.469.800	1.657.700	1.168.500
Solvabiliteit (in %)				
	65	74	78	84
* nge = Nederlandse grootte eenheid			Bron: CBS, LEI-DLO	

Aanwending

wordt voor de normale garantieverlening als norm gehanteerd, dat het Borgstellingsfonds vijf maal het totale garanti kapitaal aan verplichtingen op zich mag nemen.

In de afgelopen 10 jaar bedroegen de verliezen van het Fonds in totaal f 57 mln.. In dezelfde periode zijn voor ruim f 1,4 mrd. nieuwe verplichtingen aangegaan. Het verliespercentage bedroeg dus 4% van de verleende garanties. Zowel de schadegevallen als het totale bedrag aan schade liggen in de tuinbouw hoger dan in de landbouw.

Het grootste deel van de verleende borgstellingen heeft betrekking op verbetering van de bestaande bedrijven. Daarnaast komen borgstellingen ten behoeve van bedrijfsovernames buiten familieverband c.q. stichting van nieuwe bedrijven.

Gedurende de periode 1986 tot en met 1992 was éénderde van het aantal verleende borgstellingen bestemd voor landbouwbedrijven en tweederde voor tuinbouwbedrijven. In geld uitgedrukt kwam een kwart van het totaal verleende bedrag aan borgstellingen op landbouwbedrijven en driekwart op tuinbouwbedrijven terecht (zie tabel 13). Van de tuinbouwbedrijven zijn het met name glastuinbouwbedrijven die een beroep doen op het fonds. In de landbouw zijn het absoluut gezien de melkveebedrijven en relatief gezien de varkensbedrijven waaraan de meeste borgstellingen werden verleend. Eind 1992 hadden ruim 8000 van de land- en tuinbouwbedrijven een overeenkomst met het Borgstellingsfonds.

Tabel 13

VERSTREKTE GARANTIES DOOR HET BORGSTELLINGSFONDS VOOR DE LANDBOUW

	1980	1982	1985	1989	1990	1991	1992
Aantal afgegeven garanties	663	1312	832	699	518	473	512
waarvan: landbouw	413	771	450	220	160	123	129
tuinbouw	250	541	382	479	358	350	383
Bedrag aan borgstellingen (x mln. gulden)	101	191	118	176	132	132	162
waarvan: landbouw	63	99	57	40	30	23	28
tuinbouw	38	92	61	136	102	109	134
Gemiddeld bedrag per borgstelling (x 1.000 gulden)							
waarvan: landbouw	153	129	127	180	188	188	214
tuinbouw	154	169	159	284	284	310	351

Bron: Jaarverslagen Borgstellingsfonds voor de Landbouw

Uit een onderzoek van het LEI-DLO naar de behoefte aan borgstellingen in de periode 1991-2000 kwam onder meer naar voren, dat in voornoemde periode gemiddeld per jaar ongeveer 850 (1986-1991: 623) bedrijven borgstelling nodig zullen hebben. Het gemiddelde bedrag aan borgstelling wordt geschat op f 320.000 (1986-1991: f 220.000). Dit komt neer op een bedrag van f 272 mln. (1986-1991: f 137 mln.) per jaar voor de gehele land- en tuinbouw (zie tabel 13). Het hogere bedrag aan borgstelling in de komende periode is met name een gevolg van de te verrichten milieu- en dierwelzijnsinvesteringen.

Stichting Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw

Het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw (O&S-fonds) werd opgericht in 1963 en kreeg als doelstelling "het bevorderen van de ontwikkeling en sanering van de landbouw". In concreto betekende dat enerzijds bedrijfsbeëindiging begeleiden en regelingen voor de "wijkers" treffen en anderzijds verbetering van de bedrijfsstructuur van de blijvende bedrijven stimuleren door middel van subsidies. In die tijd was het zogenaamde Kleine Boerenvraagstuk een belangrijk nijpend probleem van de sterk expanderende Nederlandse land- en tuinbouw.

In de loop der jaren is een groot aantal sanerings- en ontwikkelingsregelingen tot stand gekomen. In de regel zijn de O&S-regelingen ingepast in het EU-structuurbeleid of hiervan afgeleid.

Het Besluit structuurverbetering landbouwbedrijven en de Complementaire regeling voor investeringen in landbouwbedrijven zijn regelingen uit het O&S-fonds.

Het doel van deze regelingen is een bijdrage te verlenen aan agrarische ondernemers, die voor investeringen langlopende bankleningen moeten afsluiten. Om in aanmerking te komen voor een bijdrage dient men aan strikte voorwaarden te voldoen. De investeringen moeten gericht zijn op onder meer de verbetering van het milieu, de kwaliteit van de produktie en van de arbeidsomstandigheden. De bijdrage is gemaximeerd naar investerings-

Vooruitblik

bedrag en per bedrijf en wordt verleend in de vorm van een kapitaalsubsidie, die varieert tussen 15 en 25% van de investeringskosten. In de periode 1987-1991 bedroegen de uitgaven van het O&S-fonds gemiddeld bijna f 138 mln. per jaar.

Het Bijstandsbesluit zelfstandigen

Op 1 januari 1987 is het Bijstandsbesluit zelfstandigen (Bz) in werking getreden. Dit besluit vervangt de Rijks-groepregeling zelfstandigen. Het Bz is bestemd voor ondernemers, die in financiële problemen verkeren of dreigen te geraken en die niet via de normale financieringsmogelijkheden bij de bank en het Borgstellingfonds geholpen kunnen worden. Het Bz is een onderdeel van de Algemene Bijstandswet en wordt uitgevoerd door de gemeenten.

In aanmerking komt ieder zelfstandige die jonger is dan 65 jaar en voor de inkomensvoorziening aangewezen is op arbeid in het eigen bedrijf. Indien de zelfstandige of diens partner tevens een inkomen (ter hoogte van de bijstandsnorm) uit een andere bron heeft, komt hij niet in aanmerking.

Als voorwaarden voor het in aanmerking komen van de Bz-regeling gelden dat de gewone financieringsinstellingen, waaronder banken en het Borgstellingsfonds voor de Landbouw, geen hulp meer kunnen bieden. Na de hulpverlening moet het bedrijf uiteraard levensvatbaar zijn en eventueel met andere inkomsten voldoende inkomen opleveren voor de ondernemer en zijn gezin.

Het Bz onderscheidt een periodieke uitkering en een verstrekking van bedrijfskapitaal. Een periodieke uitkering voor de noodzakelijke bestaanskosten wordt alleen dan verstrekt als de inkomensproblemen van tijdelijke aard zijn. Als het probleem een gevolg is van dieper liggende oorzaken is vaak bedrijfskapitaal noodzakelijk voor de instandhouding van een levensvatbaar bedrijf.

In 1988 steeg ten opzichte van het aanvangsjaar het aantal aanvragen met ruim 30% tot 1395, waarvan 800 varkensbedrijven. Daarna is het aantal aanvragen voor het Bz gedaald tot 461 in 1991. In 1992 was er weer sprake van een lichte stijging tot circa 685. Naar verwachting

zal in 1993 het aantal aanvragen ten opzichte van 1992 ruimschoots verdubbeld zijn.

Wet inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen

Vanaf 1 juli 1987 is de regeling "Inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen (IOAZ)" van kracht. Deze regeling behelst een inkomensaanvulling voor zelfstandigen met een inkomen dat duurzaam beneden het sociaal minimum ligt en die op grond daarvan het bedrijf of beroep beëindigen. De IOAZ is een zuiver sociale regeling en bevat dus geen structurelementen.

6 De Rabobank.

Uit het voorgaande is duidelijk geworden, dat de Rabobank verreweg de belangrijkste instelling op het gebied van de financiële dienstverlening aan de Nederlandse land- en tuinbouw en de (coöperatieve) agribusiness. Het aandeel van de Rabobank in de bancaire financiering aan de land- en tuinbouw bedraagt 90%.

In Nederland werden de eerste coöperatieve banken in 1896 opgericht. Deze waren gebaseerd op de grondslagen van de Duitse Raiffeisenbanken. Het financieringssysteem van Raiffeisen hield in principe in, dat binnen de lokale gemeenschap personen die een bepaald geldbedrag niet direct zelf nodig hadden dit via de kredietcoöperatie tegen een billijk tarief uitleenden aan anderen. Reeds in 1898 kwamen om verschillende redenen de plaatselijke coöperatieve banken tot een vorm van samenwerking in twee centrale banken, namelijk de Coöperatieve Centrale Raiffeisenbank en de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank. Uit deze samenwerking resulteerde driekwart eeuw later (1972) de oprichting van één nieuwe centrale bank als centrale organisatie voor alle plaatselijke coöperatieve banken, te weten de Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Boerenleenbank BA (sinds 1980: Rabobank Nederland). Het aantal banken

Positie

aangesloten bij de centrale bank bedroeg bij de fusie 1187. Door voortdurende onderlinge fusies is dit aantal verminderd tot circa 650 banken eind 1993. Voorzien wordt dat het aantal banken door het voortgaande fusieproces terug zal lopen naar circa 500 banken tegen de eeuwwisseling.

De sterke positie van de Rabobank in Nederland is mede het directe gevolg van de coöperatieve structuur van de Rabobankorganisatie, waarin de plaatselijke Rabobanken een centrale plaats innemen. Elke Rabobank is een zelfstandige kredietcoöperatie, waaraan leiding wordt gegeven door personen, die uit en door de leden worden gekozen. Hoofddoel van deze kredietcoöperatie is het financieren van plaatselijke leden-ondernemers tegen scherpe tarieven en gunstige voorwaarden.

De lokale Rabobanken werken met elkaar samen via Rabobank Nederland. Deze laatste is daarbij onder meer verantwoordelijk voor de beleids- en produktontwikkeling, het (bedrijfseconomisch) toezicht op de plaatselijke Rabobanken, de internationale dienstverlening van de Rabobankorganisatie en de bediening van grote nationale en internationale ondernemingen en institutionele beleggers.

De coöperatieve Rabobankorganisatie is op de binnenlandse financiële markt in diverse marktsegmenten de bank met de grootste marktaandelen. Dit is onder meer het geval bij:

	marktaandeel
financiering midden- en kleinbedrijf	40%
financiering agrarische sector	90%
sparen	40%
woninghypotheken	25%

In het betalingsverkeer neemt de Rabobank een tweede positie in. Daarbij beschikt zij met meer dan 1.650 stuks over de meeste geldautomaten.

Met een balanstotaal van meer dan f 250 mrd. behoort de Rabobank tot de vijftig grootste banken ter wereld. In Nederland beschikt zij met bijna 2.000 kantoren en 850 zittingen over het meest uitgebreide distributienet voor financiële diensten. Het aantal medewerkers bedroeg eind 1993 circa 38.000.

Het zichtbare eigen vermogen van de

Rabobank bedraagt ruim f 15 mrd.. De kredietverlening aan de private sector beloopt intussen ruim f 160 mrd., waarvan 38% uitstaat in handel, industrie en dienstverlening, 24% in de agrarische sector en 38% bij particulieren.

De Rabobankorganisatie behoort financieel tot de sterkste banken ter wereld. De overkoepelende strategie van de Rabobank op de binnenlandse markt is die van "brede financiële dienstverlener" voor bedrijven en particulieren volgens het zogeheten Allfinanz-concept. Dit houdt in dat de bank een samenhangend pakket van alle mogelijke financiële diensten en produkten (lenen, sparen, verzekeren, beleggen, betalen en allerlei combinaties daarvan) op de markt brengt.

Met het oog daarop betreft zij ondermeer verzekeringsprodukten van haar coöperatieve verzekeringsdochter Interpolis en beleggingsprodukten van de Robeco Groep, waarmee voor dat doel een "joint-venture" is opgezet.

Interpolis, die sinds 1 juni 1990 deel uitmaakt van de Rabobankorganisatie, is de vierde verzekeringsmaatschappij van Nederland. Het bedrijf bekleeft deze positie op het gebied van zowel schadeverzekeringen als levensverzekeringen. Andere belangrijke concerndochters van de Rabobank zijn De Lage Landen International BV (leasing en factoring) en Nedship Bank (scheepsfinanciering).

Het internationale bedrijf van de Rabobank wordt de laatste tijd met kracht uitgebreid. In het buitenland beschikte de bank eind 1993 over 47 kantoren - inclusief die van de dochtermaatschappijen - in 20 landen. In Europa heeft zij 29 vestigingen in 11 landen.

Binnen Europa is het beleid er op gericht zakelijke relaties zowel vanuit de eigen kantoren als via het kantorennet van buitenlandse bancaire partners te kunnen bedienen.

Daartoe zijn samenwerkingsovereenkomsten gesloten met:

- Banco Popular (1.600 kantoren) in Spanje;
- Crédit Agricole (9.300 vestigingen) in Frankrijk;
- Lloyds Bank (1.900 kantoren) in het Verenigd Koninkrijk;
- CARIPLO (600 vestigingen) in Italië;
- de Oostenrijkse Raiffeisen-Zentral-

Allfinanz-concept

Concern-dochters

Internationaal

bank, die aldaar de 800 plaatselijke Raiffeisenbanken (1.600 kantoren) vertegenwoordigt;

- de Duitse regionale coöperatieve centrale banken -WGZ-Bank (Düsseldorf), SGZ-Bank (Frankfurt en Karlsruhe), GZB (Stuttgart), alsmede de overkoepelende DG-BANK (Frankfurt)-, die samen de 3.150 Volks- en Raiffeisenbanken (20.000 vestigingen) in Duitsland vertegenwoordigen.

Met de Belgische coöperatieve zusterorganisatie CERA is een overeenkomst gesloten, die zich richt op gezamenlijke produktontwikkeling, onder andere op het gebied van de elektronische distributie van bankdiensten. Daarnaast wordt in UNICO-verband samengewerkt met de grootste coöperatieve banken uit zeven Europese landen.

Mondiaal

Als internationale bank heeft de Rabobank ook een mondiale strategie. Deze strategie sluit aan bij de bijna 100-jarige expertise van de bank in het Nederlandse agrarische bedrijfsleven. Op basis daarvan specialiseert de Rabobank zich wereldwijd, vanuit haar vestigingen in Europa, de Verenigde Staten, Latijns-Amerika, Azië en Australië, in de financiering van de internationale agri- en voedingsmiddelenindustrie, alsmede de internationale handel in agrarische grondstoffen.

De Rabobank is zodoende een mondiale agribusinessbank.

7 Vooruitzichten.

De agrarische sector in Nederland wordt geconfronteerd met een aantal fundamentele vraagstukken. Deze vloeien voort uit veranderde marktomstandigheden en sterk gewijzigde opvattingen en inzichten over de verhouding tussen agrarische produktie en natuur en milieu. De markten voor agrarische produkten zijn veranderd van een verkopers- naar een kopersmarkt. De agrarische sector zal zijn bestaansrecht steeds meer moeten bewijzen door te voldoen aan de eisen van die kopersmarkt. Het ondernemersrisico neemt hierdoor toe evenals de eisen aan ondernemerschap en vakmanschap.

Tegerlijkertijd worden agrarische ondernemers als belangrijke medegebruikers van het milieu en het landschap steeds nadrukkelijker geconfronteerd met nieuwe maatschappelijke voorkeuren en veranderde produktie-eisen. Deze ontwikkeling brengt voor de bedrijven hoge investeringen met zich mee, hetgeen op korte termijn gezien voor de inkomens van veel agrarische gezinnen bedreigend kan zijn. Dit geldt des te meer, nu veel van de huidige trends gericht worden op extensievere produktiemethoden en een vraag naar gesloten produktiesystemen.

De hieruit voortvloeiende lagere toegevoegde waardes en de steeds verdergaande technische ontwikkeling vragen dan ook om een grootschaliger bedrijfsstructuur. Dit proces wordt afgezwakt, door het betrekkelijk geringe aantal bedrijfsbeëindigingen (ongeveer 2% per jaar) in de land- en tuinbouw en door de omstandigheid dat ook in de komende jaren de vraag naar grond- en produktie-rechten (met een daarmee gepaard gaande hoge prijs) groot zal zijn. Op de langere termijn kan de agrarische sector ook baat hebben bij een ontwikkeling naar meer duurzame produktiemethoden.

De toenemende randvoorwaarden voor de produktie kunnen leiden tot verschillende verschijningsvormen van agrarische bedrijven. De kapitaalbehoefte op de land- en tuinbouwbedrijven zal een even grote pluriformiteit vertonen en daarop zal ook de (bancaire) financier inspelen. Het relatief kleinschalige gezinsbedrijf, met overwegend de inzet van gezinsarbeid en eigen vermogen, zal ook in de toekomst de voornaamste ondernemingsvorm in de land- en tuinbouw blijven.

De Nederlandse land- en tuinbouw is over het algemeen vitaal en heeft internationaal gezien genoeg sterke troeven in de hand om ook in de komende periode haar voor-aanstaande positie in de wereld te kunnen continueren.